

VU Research Portal

Protestanten in Frankrijk: republikeinen zonder staat

Frijhoff, W.T.M.

published in

Republiek tussen vorsten. Oranje opstand - vrijheid - geloof
1984

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Frijhoff, W. T. M. (1984). Protestanten in Frankrijk: republikeinen zonder staat. In *Republiek tussen vorsten. Oranje opstand - vrijheid - geloof* (pp. 75-92). De Walburg Pers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Protestanten in Frankrijk: republikeinen zonder staat

Calvijn mag dan zijn stempel hebben gedrukt op het Zwitserse Genève, van geboorte was hij een rasechte Fransman. Zijn vorming had hij opgedaan aan de beste Franse universiteiten van zijn tijd: te Parijs, in hetzelfde college waar Erasmus enkele tientallen jaren eerder was geweest, vervolgens te Bourges en Orléans. En was Genève zelf niet Franstalig? Ook belangrijke en invloedrijke werken uit de begintijd van het Nederlands calvinisme waren oorspronkelijk trouwens in het Frans gesteld, zoals de geloofsbelijdenis van Guido de Brès en de Geneefse catechismus. Weliswaar viel de Franstalige wereld toen nog minder dan nu met de Franse staat samen. Niet alleen de Zwitserse kantons, het Franstalige deel van Savoye, en Spaans Bourgondië (de Franche-Comté) vielen buiten het machtsbereik van de Franse koning, maar vooral ook een groot deel van de zuidelijke Nederlanden en met name enkele van die streken waar de Hervorming het sterkst wortel had geschoten, die al spoedig zoveel vluchtelingen naar het noorden zouden sturen.

Maar anderzijds werd de Franse taal in steeds wijder kringen aanvaard als het internationale, culturele expressiemiddel bij uitstek. De invloed van de Franse cultuur – vooral van de opkomende hofcultuur met haar verfijnde omgangsvormen – op de Europese elites groeide zienderogen. Frankrijk zelf was uiteraard het kernland van dat culturele netwerk. Het werd tot een wezenlijk onderdeel van de vormingsreis die jonge edelen en regentenzootjes tijdens of ter bekroning van hun studiejaren ondernamen en waarbij ze zowel kennis als goede manieren hoopten op te doen. De universiteiten van Bourges en Orléans, en natuurlijk heel de microcosmos die Parijs, toen de grootste stad van West-Europa, zelf vormde, waren broedplaatsen van nieuwe ideeën. De culturele stimulans die van Frankrijk op de Nederlanden uitging, mag ons reeds doen vermoeden dat ook de religieuze ontwikkeling van beide gebieden een zeker parallellisme heeft getoond en wellicht over en weer invloed heeft uitgeoefend.

Maar er is meer. Met zijn vijftien miljoen inwoners was Frankrijk veruit het volkrijkste land van West-Europa, als zodanig een schier onverzadigbare consument en daarom een niet te onderschatten handelspartner. In talrijke Franse steden waren permanent Nederlandse kooplieden gevestigd. Het is opvallend dat juist veel van die grote haven- en handelssteden (Rouen, Caen, La Rochelle, Bordeaux, Lyon) belangrijke groepen protestanten telden. Ook langs die weg zal een ononderbroken stroom van informatie zijn gevloeid.

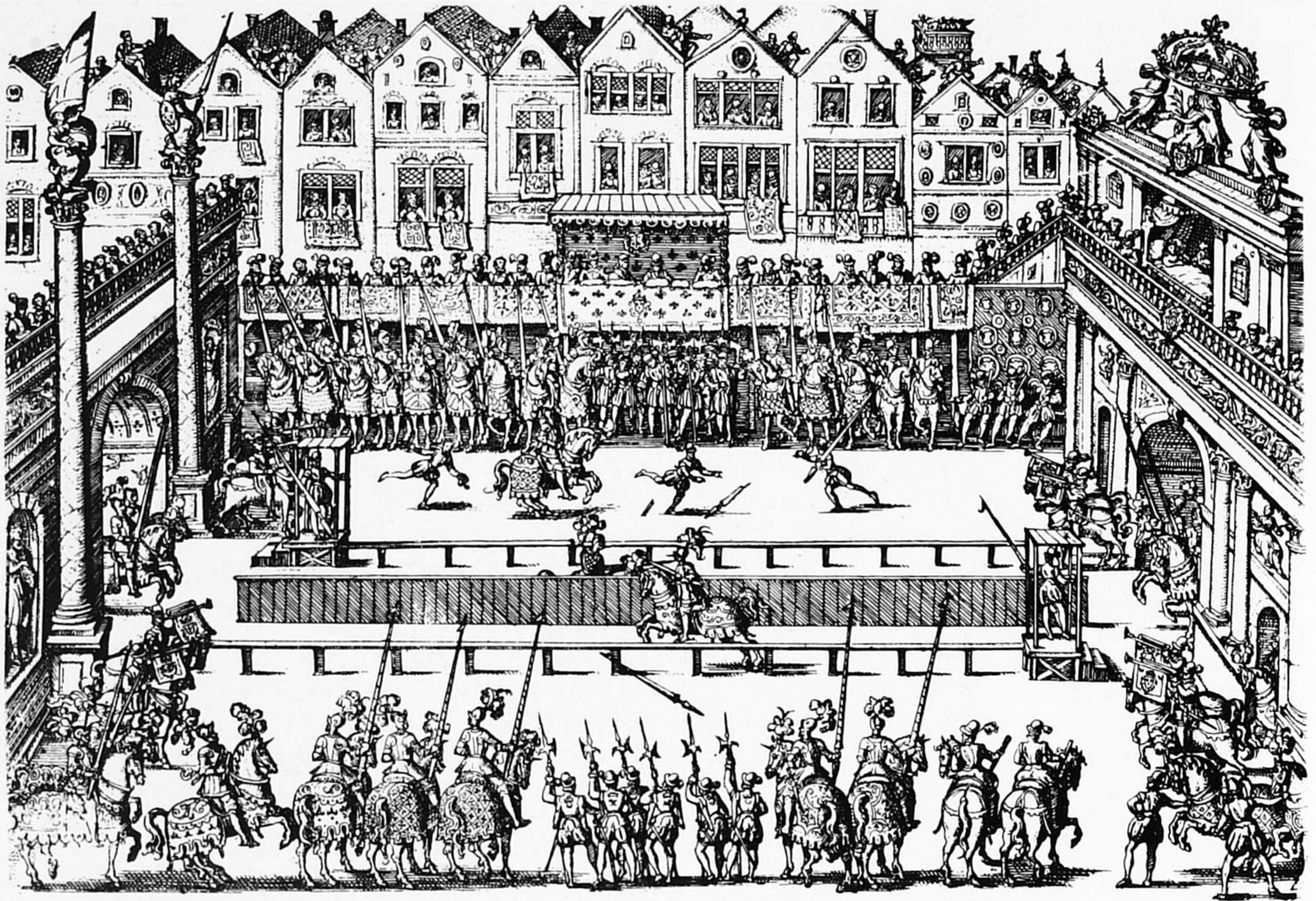
Al kende Frankrijk net zulke religieuze spanningen als de Nederlanden en al waren beide gebieden door culturele banden en economische belangen met elkaar verbonden, aan het eind van de hier besproken periode staan de Franse staat en de Noordnederlandse Republiek zowel wat religie als wat staatsvorm betreft radicaal tegenover elkaar. Enerzijds een intolerante katholieke monarchie, die haar protestantse minderheid steeds intensiever vervolgt, omdat ze geen staat in de staat kon dulden en bovendien totalitaire aanspraken maakte op lichaam en ziel van de staatsburger – anderzijds een qua bestuursvorm moeilijk grijpbare Republiek die, hoe ook door het theocratische wensdromen koesterende deel van de heersende calvinistische kerk bewerkt, haar fundamentele beginsel van gewetensvrijheid niet wilde loslaten en daardoor gaandeweg de tolerantie hervond.

Naar het trauma van de Bartholomeusnacht

Het had er in het begin een ogenblik op geleken dat beide gebieden dezelfde weg zouden volgen, althans op religieus terrein. Aanvankelijk was ook Frankrijk bezaaid geweest met een groot aantal losse groepjes kritische gelovigen, die, zonder dat ze onderling veel

Links: Portret van de gebroeders De Coligny. De familie De Coligny leverde een aantal leiders van de hugenotenpartij. De Nassaus onderhielden regelmatig contact met hen. Louise, de dochter van Gaspard (midden), zou de vierde vrouw worden van Willem van Oranje.

Tijdens een toernooi in Parijs werd koning Hendrik II, per ongeluk, dodelijk gewond (1559). Zijn zoon Frans II volgde hem op, maar stierf een jaar later. Hendriks tweede zoon zou tot 1574 als Karel IX regeren.

contact onderhieldden, als het ware met Luthers ogen de bijbel gingen lezen. Het anabaptistisch avontuur te Munster in Westfalen deed echter de overheden van heel christelijk Europa opschrikken en boezemde hun een panische angst in voor machtsovername door religieuze fanatici. Ook in Frankrijk brak plotseling een hevige vervolging los van al diegenen die zich ook maar enigszins van het kerkelijk en wereldlijk gezag distantieerden. Ter verdediging van zijn vervolgte landgenoten schreef Calvijn, die toen naar Bazel was gevlucht, de eerste versie van zijn beroemde handboek van de christelijke leer, de *Christianae religionis institutio*, verschenen in 1536.

Toen hij een aantal jaren later, in 1554, zelf de bijna onbetwiste meester van Genève was geworden en zich daar niet alleen een systematisch denker maar ook een bekwaam organisator had getoond, werd er in de richting van het sterk versnipperde Franse protestantisme dan ook een hevige activiteit ontplooid. Door meer dan honderd van Genève uitgezonden predikanten werd, te beginnen met Parijs, de ene plaatselijke gemeente na de andere hervormd in de zin van Calvijns opvattingen over geloof en kerkorde. Coligny sprak al in 1562 over een aantal van eenentwintighonderdvijftig plaatselijke gemeenschappen van gereformeerden; zeker is dat er eind 1561 minstens zeshonderdzeventig gemeenten waren met een basisorganisatie bestaande uit predikant en kerkeraad.

Het koningschap kon daar uiteraard niet ongevoelig voor blijven. Nog niet eens zozeer vanwege het protestantisme op zichzelf, want dat was in zijn calvinistische versie over het geheel genomen gezagsgetrouw. Maar vooral omdat in Frankrijk zeker in het begin ook veel edelen zich bij de gereformeerden aansloten, en met name enkele hooggeplaatsten: de hertog van Bouillon, de drie gebroeders Châtillon (waaronder een kardinaal en een admiraal, beter bekend onder de naam Coligny – via zijn dochter Louise, vierde vrouw van Oranje, grootvader van Frederik Hendrik), voorts de beide broers Antoine van Bourbon, koning van Navarra (een klein Baskisch vorstendom in de Pyreneeën), en Lodewijk, prins van Condé. Juist die edelen met hun achterban vormden een potentieel gevaar in een monarchie waarin de koning nog geen absoluut alleenheerser was geworden, maar voortdurend moest zien de machtsstrijd tussen de grote clans in het land en aan het hof zo goed mogelijk ten gunste van hemzelf en dus van zijn land te benutten.

Nu een factie protestant geworden was, kon de traditionele strijd gemakkelijk omslaan in een regelrechte godsdienstoorlog. Zolang het koningschap zelf sterk was, viel dat gevaar nauwelijks te duchten, zij het dat een heftige vervolging van al wat naar ketterij rook de prijs was die voor de eenheid van het land moest worden betaald. Dat was het geval tot aan de dood van Hendrik II in 1559. 'Moge mijn volk standhouden in het geloof waarin ik sterf', zou hij op zijn sterfbed hebben gezegd – en dat geloof was ondubbelzinnig het katholieke. Juist de wreedheid van de vervolging bracht echter onbehagen teweeg bij die katholieken, die geleerd hadden genuanceerder te denken: humanisten, hoge ambtenaren en leden van de magistratuur, zoals de rechter Anne Dubourg, die om zijn protest in december 1559 werd terechtgesteld. Zijn vuurdood werd een symbool voor de nieuwe middenpartij, een wellicht kleine, maar hooggeplaatste en invloedrijke groepering die steeds krachtiger van zich deed horen. Zo durfde kanselier Michel de L'Hospital op de Staten Generaal van Orléans (1560-1561) reeds te zeggen: 'Het mes vermag maar weinig tegen de geest. Laten we voor de protestanten bidden en al het mogelijke doen zolang er nog hoop is ze te bekeren. Laten we die duivelse woorden 'luthers', 'hugenoots' (= calvinistisch), 'paaps' niet langer gebruiken, maar ons gewoon christenen blijven noemen.'

Zo ging Frankrijk, net als de Nederlanden, sterk verdeeld de roerige jaren zestig in. Drie partijen stonden nu tegenover elkaar: een grote katholieke meerderheid die van geen verandering in leer of kerkorde wilde weten en daarin ook steeds meer werd geruggesteund door een begin van katholieke reformatie (de 'Contra-Reformatie', vooral bevorderd door het Concilie van Trente dat met onderbrekingen al vanaf 1545 aan de gang was); vervolgens een niet onaanzienlijke protestantse minderheid, nu vrijwel geheel van calvinistische signatuur en goed georganiseerd; tenslotte een kleine groep van gematigden, veelal op sleutelposities geplaatst en wars van geweld – later zouden zij de 'politieken' worden genoemd. Daarnaast waren er met name in het katholieke kamp ongetwijfeld zeer velen die nauwelijks een eigen opinie hadden, maar gewoon het liefste bij het oude en vertrouwde kerkelijk leven met zijn feestelijke kleur en zijn alledaagse zekerheden bleven.

Het drama van Frankrijk was dat ook die laatste groep gaandeweg gedwongen werd partij te kiezen, omdat er juist in die cruciale jaren na de toevallige dood van Hendrik II – hij werd bij een tournooi door graaf Montgomery in het oog gestoken met een lans die de hersenen doorboorde – geen sterk koningschap was. De nieuwe koning, Frans II, nog geen zestien jaar, raakte al spoedig onder de invloed van de hertogen van Guise, ooms van zijn jonge vrouw Maria Stuart. De Guises vormden een tak van het Lotharingse huis die in dienst stond van de Franse koningen. Frans' broer Karel IX, die hem al een jaar later opvolgde, was nog pas tien jaar oud. De eerste jaren stond hij onder het regentschap van zijn moeder Catharina de Medici, die hem ook later bleef overheersen. Deze Florentijnse weduwe is de geschiedenis ingegaan als een duivelse intrigante, maar in werkelijkheid heeft ze tot haar dood in 1589 getracht als een echte 'Realpolitiker' al schipperend het beste te maken uit een onmogelijke situatie met een voortdurend verschuivend machtsevenwicht.

Tegenover de protestantse clan van Coligny en Condé stonden de Guises aan katholieke zijde. Door de belangen van hun clan te vereenzelvigen met die van een intolerant, fel antiprotestants katholicisme, waren zij er een van de hoofdoorzaken van dat de religiestrijd ontaardde in een regelrechte burgeroorlog. Koningin-moeder Catharina trachtte aanvankelijk een middenkoers te varen door de beide politieke facties tegen elkaar uit te

Tijdens het godsdienstgesprek van Poissy (1561) en op de tweejaarlijkse nationale synoden van Parijs, Poitiers en Lyon (1559-1563) was de richtingenstrijd tussen verschillende concepties van de protestantse leer geleidelijk aan ten gunste van Calvijns opvattingen beslist. Tevens werd de

kerkstructuur in Geneefse zin bijgesteld: de geordende predikanten (en boven hen dan weer de synoden) kregen steeds meer in te brengen dan de kerkeraden, die weliswaar de gemeente aan de basis vertegenwoordigden, maar buiten de predikanten om nauwelijks meer iets kon besluiten. Profetische stromingen werden uitgebannen, particuliere

godsdienstoefening verboden zo gauw er een openbare vorm van eredienst was georganiseerd. Aan het begin van de jaren zestig had het Franse protestantisme dan ook de vorm aangenomen van een volledig georganiseerde kerk die in staat was in korte tijd tienduizenden gelovigen te mobiliseren.

[illegible]

19. Ora pro populo interueni pro clero intercede pro
 deuoto femineo sexu. sentiant omnes tuum seruamen-
 tum quicunq; celebrant tuam commemorationem. Quia
 eo te ortus est sol iusticie christus deus noster. Glo-
 ria patri & filio & spiritui sancto. Christus deus no-
 ster. Diebus martiris et ueneris dicantur psalmi
 sequentes. An. Specie. **Psalmus.**
 Mucanuit cor meum Verbum bonum: dico
 ergo opera mea regi. **Psalmus.** Desolater scribenti
 a calamitas scribe: diffusa est g
 a die regis homin: diffusa est g
 a benedixit te de: inct
 sunt tuu poteti
 intendit

Le 21. de Novembre 1772 fut recueue
de colligien 2. 10 heures d'atmosphère
briore.

Portret van Alva, zoals deze wordt afgebeeld in het boek D' Afbeeldinge van alle gouverneurs der Nederlanden, anno 1600.

Links: Gebedenboek van Gaspard de Coligny. Het handschrift onderaan de linker pagina vermeldt de dood van Gaspard de Chatillon op 21 augustus 1572, en op de rechter pagina wordt melding gemaakt van de geboorte van zijn kind op 21 december 1572.

Hendrik II, broer en opvolger van Karel IX, werd aan het einde van zijn regeringsperiode zo in het nauw gebracht door de katholieke factie, dat hij de leider, Henri de Guise, in 1588 liet vermoorden.

spelen en tegelijk op religieus gebied een compromis na te streven.

Het godsdienstgesprek van Poissy, bedoeld om protestanten en katholieken nader tot elkaar te brengen, ketste echter af op de protestantse avondmaalsleer. Bovendien werd de officiële tolerantie jegens de steeds openlijker optredende en strijdbaarere protestanten hoe langer hoe minder populair onder de menigte van het volk. Toen de Guises op 1 maart 1562 onder een doorzichtig voorwendsel een gereformeerde godsdienstoefening te Vassy overvielen en vierenzeventig van de aanwezigen om het leven brachten, was dan ook het sein gegeven voor een reeks bloedige troebelen tussen katholieken en protestanten overal in het koninkrijk, compleet met beeldenstorm en massale lynchpartijen.

Zesendertig jaar lang laaide bij de geringste aanleiding de strijd steeds weer op, soms vanuit het buitenland gesteund of aangestookt, maar telkens weer onderbroken door nieuwe, altijd weer even moeilijk te handhaven edicten ten gunste van de godsdienstvrijheid of althans een zekere vorm van vreedzame coëxistentie. Aan de eerste godsdienstoerlog werd een eind gemaakt door het edict van Amboise (1563), dat de protestanten algehele amnestie verleende. De hoge adel kreeg vrijheid van godsdienstkeuze en de protestanten uit de lagere bevolkingsklassen mochten hun religie vrij uitoefenen in vijfenzeventig plaatsen verspreid door het koninkrijk. Vanaf dat ogenblik hebben de Franse gebeurtenissen in de Nederlanden steeds meer weerklank gevonden. Het Franse calvinisme kon zich nu ook naar buiten toe duidelijker gaan aftekenen. Meer dan een religie werd het thans een politieke macht – met alle beperkingen daarvan, want was er eenmaal een compromis bereikt, dan deed de noodzaak van solidariteit met protestanten in het buitenland zich minder voelen.

Toen de calvinisten in de zuidelijke Nederlanden eenmaal hadden begrepen dat misschien wel op politieke, maar nauwelijks op religieuze gronden steun van Frankrijk te verwachten viel, groeide het gevoel van uitzichtloosheid, weerspiegeld in de emigratie naar Engeland en de Duitse landen. Maar tegelijk kon uit het Franse experiment de les worden getrokken dat geweld een geschikt middel was om godsdienstvrijheid te bereiken. In dat opzicht was het voorbeeld van de Franse godsdienstverdragen aantrekkelijk en problematisch tegelijk. Ondanks het geweld was het middel aantrekkelijk voor de gema-

tigden, want al bracht een godsdienstverdrag dan ook slechts een gewapende vrede, ten opzichte van de intolerantie die in de omliggende landen heerste, betekende het een acceptabele tussenoplossing, omdat het de rechten van beide religies respecteerde en geen massale, gedwongen bekering veronderstelde, zoals bijvoorbeeld bij religiewisseling van Duitse vorsten het geval was. Voor de theocraten echter die een eenheidsstaat onder kerkelijke controle met slechts één religie wilden, naar het voorbeeld van Calvijns Genève, kon de Franse oplossing op de lange duur niet voldoen.

Willem van Oranje moet voor een dilemma hebben gestaan. Enerzijds wantrouwde hij de 'precieze' stroming van het calvinisme die, zoals hij in het Frans ongeveer schreef, de hele hand nam zo gauw men een vinger toestak en die zich nauwelijks iets aan het algemeen belang gelegen liet liggen. Anderzijds wist hij net als Filips II heel goed dat de hugenoten met hun groeiend militair potentieel één van de twee drijvende krachten in Frankrijk waren. In zijn strijd tegen Brussel kon hij nauwelijks anders dan steeds meer steun zoeken bij de Franse hugenoten, die niet alleen rechtstreeks hulp konden bieden, maar tegelijk een eventuele interventie van de – per slot van rekening nog steeds katholieke – Franse koning in de Nederlanden ten gunste van zijn Spaanse collega bij voorbaat konden neutraliseren.

In eerste instantie werd Frankrijk Oranjes bondgenoot. Alva's komst naar de Nederlanden wekte hevige beroering bij de Franse calvinisten, vooral omdat ze de invloed van de intolerant-katholieke Guises op de jonge Franse koning Karel IX vreesden. Alva's *Draufgängerei* zou ook in Frankrijk wel eens navolging kunnen vinden en het broze evenwicht dat daar sinds 1563 bestond kunnen verstoren. Admiraal Coligny trachtte in september 1567 dan ook de koning te ontvoeren en hem te bewegen tot een oorlog tegen Alva. In plaats daarvan kwamen katholiek en protestant in Frankrijk zelf voor de tweede maal tegenover elkaar te staan. Prompt mengde Alva zich daar nu in door de Franse koning, die toen de katholieke partij vertegenwoordigde, een leger van vijftienduizend man aan te bieden om de hugenoten te verslaan. Alva begreep drommels goed dat de kracht van de Nederlandse calvinisten bij hun geloofsgenoten in het buitenland berustte en wilde die dan ook onschadelijk maken. Bang zowel Spanje tegen zich in te nemen als binnenslands de strijd te verliezen, aanvaardde het Franse hof slechts ééntiende van de voorgestelde troepenmacht, die door een nieuw godsdienstcompromis overigens al spoedig overbodig werd. Dit was echter genoeg geweest om Alva ook onder de Franse gereformeerden de reputatie van een gewetenloze intrigant te bezorgen. Hadden ze geweten dat de kardinaal van Lotharingen, broer van de beide Guises, Alva zelfs had voorgesteld Filips II op de Franse troon te zetten als de Franse koning en zijn beide broers kinderloos stierven, dan was het wellicht niet bij verbale verontwaardiging gebleven. Want dat was natuurlijk nauwelijks minder dan een hint in de richting van een drievoudige moord.

In elk geval had Alva door zijn Franse initiatief het aanvalsplan van 1568 van Willem van Oranje, dat ook een invasie vanuit Frankrijk voorzag, verijdeld. Oranje werd daarop zelf gedwongen uit te wijken naar Frankrijk, dat intussen weer gepacificeerd was. Maar het doortrekkende leger van Oranje droeg ertoe bij dat de strijd opnieuw in alle hevigheid oplaaide en gaf de hugenotenleiders frisse moed om hun posities te verstevigen. Belangrijker nog voor het verloop van de opstand in Nederland zijn de nauwe relaties geweest die Oranje tijdens zijn gedwongen uitlandigheid aanknoopte met de calvinistische koningin van Navarra, Jeanne d'Albret, en de hoge hugenootse adel (Coligny, Condé, Navarra, Bourbon). Bijna ongemerkt kregen in Oranjes politieke visie de belangen van de gereformeerde partij een ruimere plaats. Tegelijk gingen de hugenootse leiders zich steeds meer met de Nederlandse zaak vereenzelvigen.

Coligny, die sinds de religievrede van Saint-Germain (1570) zijn invloed aan het Franse hof en met name op Karel IX had hervonden, achtte de tijd nu werkelijk rijp voor een expeditie naar de Nederlanden, teneinde de bewoners aldaar eens en voor al van het Spaanse, katholieke juk te bevrijden. Tevens zou op die manier de onderlinge agressiviteit van de Franse edelen tegen een gemeenschappelijke buitenlandse vijand kunnen worden gemobiliseerd. Koningin-moeder Catharina, die Frankrijk niet in de rij van de protestantse mogendheden geschaard wilde zien, wist het voorstel tot driemaal toe door 's konings raad te doen afwijzen. Maar Coligny zette door en wist Karel IX mee te krijgen, die zijn moeder schreef, toen hij met haar brak: 'Al mijn verbeeldingskracht staat in dienst van

Na de moord op de katholieke leider Henri de Guise kwam de burgerij van een aantal steden in opstand. De koning werd als tiran afgeschilderd en de monnik Jacques Clément vermoordde hem in het voorjaar van 1589.

Don Juan van Oostenrijk (1547-1578) (rechts), bastaardzoon van Karel V, maakte naam met zijn overwinning die hij in 1571 in een zeeslag bij Lepanto op de Turken behaalde. Door zijn reputatie ontvingen de Nederlandse staten hem in 1576 met groot wantrouwen. Tenslotte braken de Staten Generaal zelfs met hem en nodigden Matthias (linksmidden), zoon van de Duitse keizer, uit naar de Nederlanden te komen als landvoogd. In 1581 vertrok hij weer. De Unie van Utrecht bleef behoefte voelen aan een gouverneur en vroeg Anjou (linksonder), broer van de Franse koning, als beschermer op te treden. Na hem vertegenwoordigde Leicester (linksboven) de Engelse koningin nog in de Nederlanden.

Pagina 83: Albertus en Isabella, de aartshertogen.

Albertus van Oostenrijk (1559-1621), zesde zoon van keizer Maximiliaan II, was opgevoed aan het Spaanse hof. Op 18-jarige leeftijd werd hij kardinaal. Hij volgde zijn broer Ernst op als gouverneur van de Nederlanden in 1595. In 1599 huwde hij met Isabella, infante van Spanje (1566-1633), dochter van Filips II, die van haar vader de soevereiniteit over de Nederlanden had ontvangen. Ze was intellectueel zeer begaafd en nam actief deel aan het landsbestuur. Na de dood van Albertus verviel de soevereiniteit over de zuidelijke Nederlanden weer aan de Spaanse kroon. Isabella bleef als landvoogdes voor Filips IV.

mijn verzet tegen de grootheid van de Spanjaarden en ik probeer me wat dat betreft zo handig mogelijk te gedragen. Ik heb een vloot klaar waarmee ik de katholieke koning wel koest zal houden en nieuwe moed zal kunnen geven aan de geuzen van Nederland.'

Overdonderd door het plotselinge succes van die geuzen in 1572 en gesteund door de Franse koning vertrok Oranjes broer Lodewijk van Nassau, die in Frankrijk Oranjes grote aanvalsplan aan het voorbereiden was, ijlings met een leger onder Franse kleuren naar Bergen in Henegouwen, dat hij bij verrassing wist in te nemen. Onmiddellijk daarop concentreerde Alva zijn troepen in de richting van de Franse grens en sloeg hij het beleg voor Bergen. Lodewijk wachtte nu angstig op bevrijding door de hoofdmacht van zijn Franse bondgenoten onder Coligny. Maar opnieuw nam de godsdienststrijd in Frankrijk een wending die van wezenlijke invloed zou zijn op het krijgsverloop in de Nederlanden.

In het kader van de verzoeningspolitiek tussen de partijen wordt op 18 augustus in Parijs met pracht en praal de bruiloft gevierd tussen de katholieke prinses Marguerite van Frankrijk en de protestantse prins Hendrik van Navarra (de latere koning Hendrik IV). De spanning stijgt ten top: Parijs is boordevol nieuwsgierigen, het is snikheet, ernstige voedselproblemen liggen nog vers in het geheugen, en de door het volk gehate hugenootse leiders stromen samen. Nauwelijks is de bruiloft gevierd of Coligny wordt gewond door een schot van een door de Guises en de koningin-moeder gehuurde sluipschutter. De hugenoten roepen ziedend om wraak, Karel IX gebiedt een onderzoek. Catharina, die nu in de val dreigt te lopen, weet dan – onder voorwendsel van een complot – de koning over te halen alle hugenootse leiders tegelijkertijd te doen ombrengen, teneinde het hele hugenotenprobleem uit de wereld te helpen. Dat door de eliminatie van de factieleiders een wezenlijke stap vooruit zou worden gezet op weg naar de vestiging van de absolute monarchie, heeft ze wellicht niet bewust voorzien maar mogelijk wel gevoeld.

Aldus geschiedt in de nacht van 23 op 24 augustus 1572. De een na de ander worden de protestantse leiders vermoord, te beginnen met Coligny. Maar de organisatoren van de moord hebben hoogstwaarschijnlijk niet vermoed dat het Parijse volk, gefanatiseerd door katholieke predikers, zich ermee zou gaan bemoeien. In korte tijd werden door de opgewonden burgers alle protestanten zonder onderscheid om hals gebracht, zeker tweeduizend, maar wellicht méér. De provincie volgde zo gauw het bevel uit Parijs daar was aangekomen. Onthullend bij dat alles is het ritueel karakter van de verminking, ontmanning en ophanging van het lijk van Coligny, die een verrassende gelijkenis vertonen met wat precies een eeuw later met Johan de Witts stoffelijk overschot gebeurde. Waren beide geen levende, onkreukbare en wellicht juist daarom zo gehate symbolen van een afwijkende visie op de samenleving?

Het duurde niet lang of Alva werd achter Catharina als de grote inspirator van de moord genoemd. Had hij, als officieel protestantenjager van de koning van Spanje, er in eerste instantie niet het meeste belang bij? Zeker is dat het plotseling wegvallen van de druk van een komend hugenotenleger Alva in het zuiden de vrije hand gaf. Bergen werd prompt heroverd en Alva's zoon Don Frederik kon met gerust hart op strafexpeditie naar het noorden worden gestuurd.

De 'Verenigde Provinciën van het Zuiden'

Niet in het minst door de onzekerheid over de exacte, maar in elk geval massale proporties van de moord, heeft de 'bloedbruiloft' van de Bartholomeusnacht in de verbeeldingswereld van protestants West-Europa een mythische gestalte gekregen. Eeuwenlang is ze het obligate schrikbeeld geweest dat pogingen tot groter tolerantie jegens de katholieken bij voorbaat moest ontkrachten. Ook en vooral in Nederland bleef ze als zodanig onverflauwd voortleven in preken, apologetische werken en schoolboekjes en heeft ze lange tijd bijgedragen tot een vorm van populaire, onberedeneerde angst. Belangrijker is echter dat de massamoord vanwege haar sociaal-psychologisch effect ook grote gevolgen had voor de interne organisatie van het Franse protestantisme zelf, en daardoor indirect voor de relatie tussen de Franse calvinisten en hun Nederlandse geloofsgenoten. Het is of de pendel nu naar de andere kant doorslaat. Was vóór 1572 het Franse calvinisme een voorbeeld voor de Nederlanders, nu deze laatsten langzamerhand aan de winnende hand raken, vormen ze al spoedig een lichtend voorbeeld voor de Fransen. Dat heeft niet in de laatste plaats te maken met de verschuiving van het zwaartepunt binnen het Franse

Admiraal De Coligny.

protestantisme zelf – en wel van noord naar zuid: daardoor, én omdat de zuidelijke Nederlanden ook steeds meer als katholieke buffer gingen fungeren, werd het contact minder direct.

Onder de Franse protestanten bracht de Bartholomeusnacht onmiddellijk een ware angstpsychose teweeg, nog niet eens zozeer vanwege het gedrag van de katholieke menigte als wel om wat werd aangevoeld als verraad van de koning jegens zijn onderdanen. Londen, Straatsburg en vooral Genève zagen elke dag weer nieuwe vluchtelingen binnentrekken. Vooral in streken ten noorden van de Loire, dichtbij het wakend oog van Parijs, waar al vroeg in de Reformatietijd een bijbels gekleurd evangelisme van lutherse inslag ingang had gevonden en waar de kritische christenen eerst tijdens de laatste godsdiensttroebelen massaal, maar niet van harte partij hadden moeten kiezen voor de calvinisten, volgde nu de reactie. In Normandië, Picardië, Ile-de-France en Vendée keerden velen schoorvoetend terug tot een kerk die ze nooit echt de rug hadden toegekeerd. Wat buiten de gemeenten in de grotere steden van het noorden, en in enkele heerlijkheden, van het calvinisme overbleef, waren in hoofdzaak gebieden in het middenwesten (rond Poitiers, Niort, La Rochelle, Bergerac) en vooral grote delen van de Languedoc in het zuiden (Montauban, Nîmes, Montpellier), aansluitend bij de Dauphiné (of Delfinaat, zoals men indertijd zei) in het zuidoosten. In deze laatste streek konden de gereformeerden trouwens profiteren van de contacten met het nabijgelegen Genève en vooral van de soevereiniteit van de Nassause dynastie over het kleine vorstendom Orange (Oranje), die tolerantie voor de plaatselijke calvinisten meebracht.

Hoe talrijk de gereformeerden precies waren, is niet met zekerheid te zeggen. Voor het derde kwart van de zestiende eeuw is hun aantal wel op anderhalf miljoen gesteld, dat wil zeggen ongeveer tien procent van de Franse bevolking, waarvan dan tachtig procent in Zuid-Frankrijk. Ten tijde van het tolerantie-edict van Nantes (1598) waren er in elk geval zeker nog achthonderdvijftigduizend.

Die getallen zijn niet zonder betekenis als we ze met de situatie in Noord-Nederland vergelijken. Het aantal belijdende gereformeerden was daar zeker tot 1600 aanzienlijk geringer. Het Franse calvinisme was numeriek dan ook de belangrijkste gereformeerde macht in Europa. Het vermeende verraad van de koning leidde trouwens al heel spoedig tot het besef dat die macht slechts stand zou kunnen houden en tot zelfverdediging in staat zou zijn als ze een hoge graad van organisatie zou bezitten. De opbouw van die organisatie werd door twee elementen bevorderd. In de eerste plaats was het Zuidfranse protestantisme niet alleen recenter dan dat van het noorden, de bekering was in het zuiden door systematisch onderrichte predikanten ook bewuster aangepakt. Het was dan ook strakker, 'preciezer' in de leer, en vanaf het begin van een uitgebouwde gemeentestructuur voorzien. In de tweede plaats speelde het spreidingspatroon van het calvinisme een belangrijke rol. Een uitzondering als de Cevennen daargelaten had het, net als in de Nederlanden, eerst in grotere dorpen en steden vaste voet gekregen om pas daarna langzamerhand het platteland te veroveren. De nieuwe organisatiestructuur steunde dan ook vooral op burgerlijke waarden en sloot aan bij het organisatiepatroon van de stedelijke gebieden in het zuiden met hun traditioneel relatief grote mate van lokale autonomie.

Treffend is die organisatie door J. Delumeau gekenschetst met de term 'Verenigde Provinciën van het Zuiden'. Onder de druk van de omstandigheden en gezien de gebleken onmacht van de monarchie kwamen de Franse gereformeerden na 1572 al spoedig tot een soort hugenotenstaat in de staat, die ook een ideologische rechtvaardiging kreeg in de theorie van de volkssoevereiniteit. Ze volgden daarmee het anti-Spaanse initiatief in de Nederlanden, terwijl ook hun organisatievormen een steeds duidelijker gelijkenis gingen vertonen met die van de Noordnederlandse Republiek. Nadat de gereformeerde notabelen zich in een Protestantse Unie hadden verenigd, richtten ze een soevereine vergadering in met een federatief karakter; de afgevaardigden van de verschillende provincies behielden er een verregaande autonomie. Dat federatieve bestuurslichaam (vergelijkbaar met de Noordnederlandse Staten Generaal) nam de soevereiniteit van de onbetrouwbaar gebleken koning over en bezat zowel de wetgevende als de uitvoerende macht; deze laatste werd gedelegeerd aan een dagelijks bestuur (de Gecommitteerde Raden), terwijl een 'Beschermer' (Stadhouder), steeds een prins van den bloede, verantwoordelijk was voor de militaire macht. Deze structuur weerspiegelde zich op provinciaal niveau, terwijl ook de plaatselijke besturen een hoge graad van zelfstandigheid behielden. Alleen de recht-

De mislukte aanslag op Coligny wordt de aanleiding tot een bloedbad, waarbij hij en talloze andere protestanten omkomen: de Bartholomeusnacht.

Deur van de Oranjezaal in het Huis ten Bosch, waarop Minerva en Hercules zijn afgebeeld, toegang gevend aan 'de Overwinning' die een lauwerkrans komt aandragen voor Frederik Hendrik. (Ch. van Couwenbergh). Rechtsboven: Drinkglas van Maurits met zijn wapen. Daaronder: Jachthoorn van Frederik Hendrik, waarop een kanon staat gegraveerd.

De katholieke Liga, die onder leiding stond van Lotharingse vorsten (wapen met zwaard en kruis), werd gesteund door Spanje (wapen met Gulden Vlies). Naarmate Hendrik IV (1589-1610) aan gezag won, werd de 'duivelse' Liga kwaadaardiger afgebeeld. De strijd tussen Hendrik IV en de Liga duurde nog tot 1594.

spraak in hoger beroep was een probleem, omdat de gerechtshoven (de zogenaamde Parlementen) bolwerken van katholieke orthodoxie waren geworden. Daarom werden aan die hoven dubbele kamers ingericht, hetgeen inhield dat steeds de helft van de rechters hugenoot moest zijn als er hugenoten werden berecht. Al deze organismen werden bekostigd uit de belastingen die vroeger in naam des konings werden geheven en thans de Unie ten goede kwamen.

Betekent deze frappante overeenkomst tussen de politieke structuren van beide gebieden dat ze over en weer invloed op elkaar hebben uitgeoefend? Noodzakelijk is dat niet, want in beide gevallen kwam de organisatiestructuur ongeveer gelijktijdig van de grond, steeds ook weer steunend op bestaande organisatiestructuren. Bovendien waren beide regio's dicht met steden bezaaid en bevonden ze zich in een vergelijkbare politieke situatie in zover het ten opzichte van de centrale macht randgebieden waren, waar zelfbestuur en autonomie (de duur verdedigde 'vrijheden') niet alleen een deugd, maar een noodzaak waren, en eerst sinds kort door centraliserende tendenzen aangetast dreigden te worden.

De Franse protestanten hebben steeds meer naar de Noordnederlandse Republiek opgezien. Die verering heeft niet alleen met het calvinistisch stempel en de federatieve bestuursvorm van de Republiek te maken, maar vloeit ook voort uit de onmacht waarin de Franse gereformeerden zich sedert 1572 als minderheid zowel op binnenlands vlak als op het gebied van de buitenlandse politiek bevonden. De vorming van een staat in de staat betekende immers dat afstand werd gedaan van rechtstreekse macht over de centrale staatsinstellingen zelf. Toen 'Beschermer' Hendrik van Navarra (Hendrik IV) na de dood van de laatste erfprins (namelijk hertog Frans van Anjou, die van 1581 tot 1584 op verzoek van de Nederlandse Staten Generaal soeverein van de opstandige provinciën is geweest) de enige kandidaat voor de Franse troonopvolging was geworden en eerst voorzichtig een gematigder koers ging varen om vervolgens het protestantisme af te zweren ('Parijs is wel een mis waard', zou hij hebben gezegd), zag de Protestantse Unie het dreigend gevaar in. Bij wijze van antwoord op Hendriks uitdaging breidde ze in 1595 de republikeinse bestuursorganisatie over heel het koninkrijk uit, zodat de hugenotenstaat in theorie nu met de monarchie samenviel, of liever gezegd er een doublure van vormde, al waren er lang niet overal genoeg gereformeerden om die pretentie waar te maken. Maar in belangrijke protestantse centra van het noorden als Loudun en Saumur kwam het nu ook tot vaste organisatievormen, die de invloed van het 'precieze' zuidelijke calvinisme daar verstevigden en geleidelijk tot uniformisering van heel het Franse protestantisme leidden.

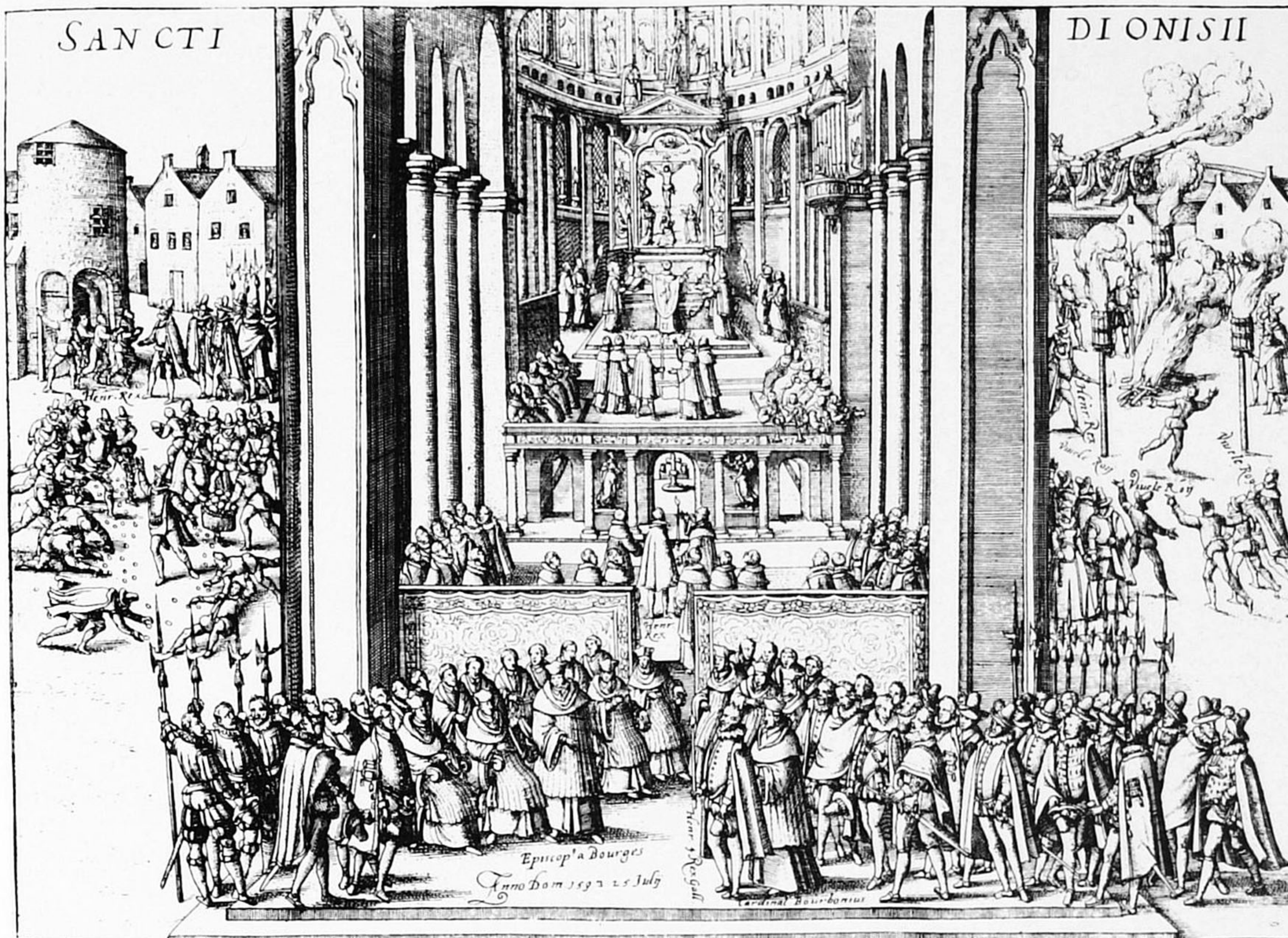
Tezelfdertijd aanvaardde de nationale synode van Saumur (1595) het beginsel van 'een vereniging van de kerk van het koninkrijk met die van de Nederlanden, met behulp van alle mogelijke middelen'. Twee jaar later verzocht de synode de Nederlandse Republiek zelfs openlijk om bij Hendrik IV ten gunste van de Franse protestanten tussenbeide te komen. Dat werd de koning te gortig. Hij was teveel een modern monarch om gekonkel achter zijn rug te kunnen verdragen en wilde alles liever dan nieuwe godsdiensttroebelen. Om die te vermijden diende de staatsinvloed verstevigd te worden en de facties of partijen, met inbegrip van de protestantse, afgeschaft. Het landsbelang ging bij hem vóór het religiebelang. Profiterend van de algemene oorlogsmoeheid wist hij, gesteund door de gematigde 'politieke' factie, tussen de ultrakatholieke Liga en de Protestantse Unie door te laveren en het tolerantie-edict van Nantes (1598) af te kondigen. In eerste instantie bedoelde dit slechts orde op de religieuze zaken te stellen, maar op langere termijn wilde

Het is opmerkelijk dat aan die vergelijkbare politieke structuur in Zuid-Frankrijk en de Nederlanden een overeenkomstige religieuze organisatie beantwoordt. Het Noordnederlands en het Zuidfrans calvinisme zijn niet episcopaal, dus hiërarchiserend, maar consistoriaal ingericht. Net als de steden en provincies in die streken een soort

raden-republieken vormden, zijn de kerken er als het ware raden-kerken, waarin nu eens de kerkeraad dan weer de classis of synode feitelijk het machtigste bestuurselement vormt, maar in elk geval steeds een vergadering de beslissing neemt of althans de door individuele personen uit hoofde van hun functie

genomen beslissingen controleert. Dat die structuur in Calvijns kerkorde besloten ligt, hoeft geen betoog. Dat ze juist in deze gebieden zo sterk wortel heeft geschoten, is in minstens even grote mate aan sociaal-politieke als aan religieuze factoren te danken. In geen van beide gevallen valt er een radicale breuk met het verleden te bespeuren.

het met heel het factiesysteem afrekenen en de koning ook op confessioneel gebied absolute macht geven – zoals onder Lodewijk XIV overduidelijk zou blijken.

Het edict van Nantes bevestigde de Franse protestanten globaal in hun posities en gaf hun daar waar ze reeds gevestigd waren vrijheid van eredienst, maar liet geen enkele uitbreiding meer toe van hen die men begon te noemen 'zij van de zogenaamd hervormde godsdienst' ('ceux de la Religion Prétendue Réformée', waarbij de afkorting R.P.R. niet zelden synoniem werd geacht met republikeins gevoelen). In theorie schafte het edict de partijpolitieke instellingen, met uitzondering van de dubbele kamers in de gerechtshoven, geheel af, maar Hendrik IV was te realistisch om dat ook werkelijk ten uitvoer te brengen. Zolang hij leefde bleven de instellingen als tegenwicht tegen het machtsstreven van de rooms-katholieke Liga getolereerd. Na zijn dood is het edict in de loop der jaren echter in steeds restrictiever zin toegepast. Voortdurend werd er op allerlei terreinen aan de rechten van de protestanten geknabbeld, met name onder kardinaal Richelieu, de eerste minister van Lodewijk XIII en de intellectuele schepper van Frankrijks absolute monarchie.

Richelieu, zelf bisschop van Luçon in de Vendée, waar een niet onaanzienlijke groep protestanten verbleef, was een verlicht prelaat en tevens een realist. Hij meende dat op strikt religieus gebied een aantal concessies over en weer voldoende waren om hereniging tussen de Kerken van het koninkrijk te bereiken. Dat hij tegen de protestanten niettemin geweld ging gebruiken, vloeide voort uit hun hardnekkige pogingen de partijstructuur en de republikeinse organisatievormen in stand te houden, vooral in de versterkte steden die hun door het edict van Nantes als onderpand waren toegekend. Zijn absolutistische ideeën stonden Richelieu echter niet toe een tweede staatsmacht naast die van de koning te dulden. Het verzet van de protestanten moest dus worden gebroken. Eerst concentreerde de kardinaal-minister zich op de vesting en havenstad La Rochelle, die hij niet ten onrechte als de haard van het verzet beschouwde. In 1625 werd een nota bene door de Republiek aan Frankrijk geleend eskader oorlogsschepen tegen de stad ingezet. Onder druk van de Nederlandse calvinisten moesten de Staten Generaal het echter terugroepen. Daarop werd het beleg voor de stad geslagen, onder voorwendsel van een verdrag tussen La Rochelle en Engeland. Na een heroïsche strijd van vijftien maanden viel de stad, nadat

Van Hendrik IV, koning van Navarra, komen de beroemde woorden: 'Parijs is wel een mis waard.' Als protestant kon hij niet geaccepteerd worden op de Franse troon. Hier een prent van Hogenberg waarop Hendrik IV in St.-Denis ter kerke gaat (1593).

het merendeel van de inwoners al van de honger was omgekomen. Overal in protestants Europa wekte dit beleg medelijden met de belegerde geloofsgenoten, die onophoudelijk om hulp smeekten. Maar de protestantse staten leverden nauwelijks meer dan lippen-dienst: de tijd van gewapende tussenkomst ten behoeve van religiegenoten was voorbij. Elk land was voortaan op absolute wijze soeverein binnen eigen grenzen, hoe het ook met zijn andersdenkenden omsprong.

Tussen de groeiende achterstelling van de gereformeerden in Frankrijk, sedert de moord op Hendrik IV (1610), en hun interesse voor de Nederlandse Republiek, valt een soort wet van de communicerende vaten te ontdekken. Hoe meer de Franse protestanten vervolgd worden, aan vrijheid inboeten en zich daardoor ook in hun geloofsleven laten ontmoedigen, des te intenser wordt het geestelijk verkeer met de Noordnederlandse Republiek, die in zekere zin de gestalte aanneemt van het land van belofte, zoals bij de grote vervolgingen onder Lodewijk XIV nog zou blijken. En was dat, gezien het voorgaande, ook niet logisch? De Nederlandse Republiek heeft minstens gedeeltelijk weten te realiseren waarvan de 'Verenigde Provinciën van het Zuiden' hadden gedroomd.

Dit betekent nog niet zonder meer dat het Franse calvinisme voor de Noordnederlanders had afgedaan. De eerste helft van de zeventiende eeuw wordt dan ook gekenmerkt door een onafgebroken bevruchtende stroom van boeken, ideeën en mensen over en weer. Tegenover de 'grand tour' van de Nederlandse studenten door Frankrijk, waarop zelden verzuimd werd protestantse centra als Caen, Poitiers, Saumur en Loudun en als het even kon het wat verder gelegen Orange aan te doen, staat een dunnere, maar niet minder constante stroom Franse studenten uit protestantse regio's naar Noordnederlandse universiteiten, én niet te vergeten de Franse theologen aldaar, zoals Daneau, Du Jon (Junius), Du Moulin (Molinaeus), Rivet en Desmarets (Maresius), die een vaak niet onaanzienlijke rol in het kerkelijk leven van hun gastland hebben gespeeld. Aan de andere kant zien we een Nederlands theoloog als Gomarus die enkele jaren in Saumur doceerde. Weliswaar kregen de Franse calvinisten van hun koning geen toestemming om afgevaardigden naar de Dordtse synode te sturen, waar het theologisch meningsverschil tussen de aanhangers van Arminius en Gomarus zou worden beslecht, maar de relaties tussen beide landen waren intens genoeg om de predestinatiestrijd ook naar Frankrijk te doen overslaan, waar, te beginnen met een scherpe pennestrijd tussen de gematigde Amyraut te Saumur en de strikte Du Moulin te Sedan, het theologisch leven er decennia lang door werd vergald.

Het is alsof hun politieke onmacht de Franse protestanten ertoe dreef zich meer en meer in hun problemen op te sluiten en hun fundamenteel onbehagen op theologische twistpunten te verhalen. Tegelijk werd hun politiek streven naar een calvinistische republiek door een sluipende erosie uitgehold. Al kon men tot het eind toe geluiden in tegengestelde zin blijven horen, gedwongen door de noodzaak te overleven en dus compromissen te sluiten, legden de officiële gereformeerde instanties zich steeds meer neer bij de politieke idealen van het koningschap. De eindstreep lijkt bereikt bij de synode van Alençon, die in 1637 verklaarde dat de Franse koning 'Gods levend evenbeeld' was. Lippendienst aan de vorst in de trant van de mode van de tijd? Of een bewijs van absolutistische overtuiging uit de mond van een kerk die haar streven naar politieke zelfstandigheid heeft afgezworen? In elk geval was het republikeins vuur voor lange tijd gedoofd.

Parijs rond 1590. De Parijzenaars kozen tijdens de godsdienstoorlog steeds voor de katholieke partij.

